

Kitap ve Bilimsel Toplantı Değerlendirmeleri

Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân er-Râzî

Kitâbu'z-zîne fi'l-kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-Arabiyye (nşr. Hüseyin b. Feydullah el-Hemedânî el-Yaburî el-Harazî)

1. Baskı, Yemen 1994.

Mansur Teyfurov *

Hayatı: İslam dünyasında daha çok Ebû Hâtim er-Râzî şeklindeki meşhur olan künye ve nesebiyle tanınmaktadır.¹ Adı kaynakların çoğunda tam olarak Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân b. Ahmed er-Râzî olarak geçmektedir.² Ayrıca Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân b. Ahmed er-Râzî el-Versinânî olarak da bilinen bu âlim İsmâiliyye'nin itikadı ve fikrî görüşlerini sistemleştiren ünlü temsilcisidir. Ebû Hâtim'in nesebi hakkında bazı görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Şöyle ki, İbn Hacer el-Askalanî *Lisanu'l-Mizan* adlı eserinde Ahmet b. Hemdân b. Ahmet el-Versahî Ebû Hâtim el-Kuşşî şeklinde olduğunu zikretmiştir.³ Abdü'l-Cabbar el-Mutezîli ise Ahmet b. Hemdân er-Razî el-Kilâî şeklinde olduğunu zikretmiş, fakat Kilâî nesebini açıklamamıştır. Hüseyin el-Hemedânî ise bu nesebin Arap kabilelerinden biri olabileceği şeklinde konuya açıklık getirmiştir.⁴ Mustafa Gâlib ise 'A'lamu'l-İsmâiliyye adlı eserinde Ebû Hâtim Ahmet b. Hemdân el-Versinânî er-Razî şeklinde olduğunu söylemiştir.⁵ Ebû Hâtim'in adı ve lakabı ile ilgili olan ihtilaflar, onun aslının nereden geldiğini belirlemek konusunda araştırmacıları içinden çıkılmaz duruma sokmaktadır. Bazı tarihi rivayetlere bakıldığında zaman onun Rey şehrine yakın bir yerde dünyaya geldiği söylenmektedir. *Nizâmülmülk*'ün rivayetinde onun Rey şehri yakınlarında bulunan Nisabur şehrinde doğduğu ve daha sonraları Rey şehrine gittiği bildirilmektedir. Ebû Hâtim birçok şehir gezmiş ve oralarda hem bilgi toplamış hem de kendi mezhebini yaymıştır. İlk olarak batı bölgelerini gezmiş ama oralarda fazla durmadan doğu tarafına (Deylem şehrine) geçmiştir. Ayrıca Bağdat'ta da bir süre kalarak orada Ebû'l-Abbas Sa'lep ile bilgi paylaşımında bulunmuştur.

* Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi
(teyfur1985@gmail.com)

1 Ebû Şeyh el-İsfahanî, *Tabakâtu'l-Muhaddisîn bi İsfahan* (nşr. Abdulğafur Abdulhak Hüseyin el-Belûşî), Müessesetü'r-risale, Beyrut 1992, s. 150

2 Abdüsselam Samerrai, *el-Gulûv ve'l-fırakü'l-galiye fi'l-hadareti'l-İslâmiyye*, Dâru vâsıt, Bağdad 1982, s. 6

3 Ahmet b. Ali b. Hacer el-Askalanî, *Lisânu'l-mîzan* (nşr. Selman Abdulfettah Ebû Ğudde), Mektebu'l-matbuati'l-İslamiyye, Beyrut 2002, I, s. 448

4 Samerrai, *el-Gulûv ve'l-fırakü'l-galiye fi'l-hadareti'l-İslâmiyye*, s. 7

5 Mustafa Gâlib, *A'lamu'l-İsmâiliyye*, Daru'l-yakazati'l-Arabiyye, Beyrut 1964, s. 97

Daha sonra ise lakabını aldığı şehir sayılan Rey şehrine gelerek orada hayatını sürdürmüştür. Kaydetmek gerekir ki, Ebû Hâtim'in Arap mı? Yoksa Farslı mı? Olduğunda araştırmalar yapılmıştır. el-Uşeyri onun Farslı olduğunu savunmaktadır. *Kitabu'z-zîne* adlı eserini tahkik eden Hüseyin el-Hemedânî ise onun Arap olduğu görüşündedir. O bu görüşünü savunurken Ebû Hâtim'in Arapçayı sevmesi ve onunla fazla meşgul olmasını delil gösterir. Ayrıca adı ve lakabının da Arapça kökenli olduğunu eserin mukaddimesinde vurgulamıştır. Ebû Hâtim'in çocukluğu ve gençliğine gelince kaynaklarda bunlara dair bilgiler bulunmamaktadır. Sadece onun İsmailiye mezhebinin baş temsilcilerinden olduğu ve kendi mezhebinin liderliğini yaptığı bilgilere sık rastlanır. Ebû Hâtim er-Râzî'nin doğum yeri ve tarihi hakkında her hangi bir bilgi günümüze ulaşmamıştır. Taşındığı Râzî nisbesi yanında Farsça'yı iyi bildiği için Rey civarındaki Paşâpûye (Paşâvöy) bölgesinde doğduğunu ve dolayısıyla Fars asıllı olduğunu söyleyenler vardır. Leysî ve Kilâî diye de anılmasını dikkate alarak Arap asıllı olabileceği ileri sürülmüşse de bu zayıf bir ihtimaldir. Muhtemelen III. (IX.) yüzyılın ikinci yarısında doğmuştur.⁶ Vefat tarihini ise Askalanî *Lisanu'l-mizan* adlı eserinde hicri 322/933-34 yılında olduğunu belirtmiştir.⁷

Eseri: Tahlil ve tanıtımını yaptığımız bu eserin tam adı *Kitabu'z-zîne fi'l-kelîmati'l-İslâmiyyeti'l-Arabiyye* şeklindedir.⁸ Eserin yazarı olan Ebû Hâtim Ahmed b. Hemdân er-Râzî eserin adını *Kitabu'z-zîne* olarak koymasının sebebini şöyle açıklamaktadır: biz bu esere *Kitabu'z-zîne* adını verdik ki, onu okuyan ondaki bilgilerle meclis konuşmalarını süsler (zînetlendirir). Bu eseri bilenler için araştırma kaynağı olacaktır. Umulur ki, birçok araştırmacı bu eserin öğretiminin gerekliliğini fark edecektir.⁹ Yazarın eser hakkındaki bu yorumu onun bu kitapta herhangi bir yanlış düşünce veya tehlikeli bilgiler içermediğini de ifade eder. Zira o, kendisinin İsmailî temsilcilerinden olduğu iddia edildiği için diğer İsmailî eserlerde olduğu gibi siyasi bilgiler içerebileceğini düşünenlerin önyargısını önlemiştir. Ayrıca günümüzde bu eser dini istilahlar sözlüğü kapsamında değerlendirilmektedir.¹⁰ Eserin tahkikini Yemen bilginlerinden Hüseyin Fezullah el-Hemedânî üzerine yorum ekleyerek yapmıştır. Yemen öğretim ve araştırma merkezi 1994 tarihinde eserin tahkiki yayınlanmıştır. Eserin baskısı muhakkikin vefatından

⁶ Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân er-Râzî, *Kitâbu'z-zîne fi'l-kelîmati'l-İslâmiyyeti'l-Arabiyye* (nşr. Hüseyin b. Fezullah el-Hemedânî el-Yaburî el-Harazî), Yemen 1994, s. 29; Muhammed Riyad el-Uşeyrî, *et-Tasavvuru'l-lugavî inde'l-İsmâiliyye*, Münşeatü'l-maârif, İskenderiye 1985, s. 46

⁷ Askalanî, *Lisânu'l-mîzan*, I, 448

⁸ İkrâm Beşir Ahmed Hasbullah, *Kitâbu'z-zîne fi'l-kelîmati'l-İslâmiyye el-Arabiyye li Ebi Hâtim er-Razî*, Mertebetü'ş-şeref, Hartum 2006, s. 20

⁹ Ebû Hâtim *Kitâbu'z-zîne*, s. 67

¹⁰ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-zîne*, Mukaddime, s. 24.

32 sene sonra ortaya çıkmıştır.¹¹ Eserin tahkiki iki mukaddimededen oluşmaktadır. Birinci mukaddime o dönemdeki Kahire üniversitesi edebiyat fakültesi dekanı olan İbrahim Enis'e aittir. İkinci mukaddime ise eserin muhakkikine aittir.¹²

a. Eserin mukaddimesinde İbrahim Enis kitabın öneminden bahsetmiş ve şöyle özetlemiştir: günümüz birçok araştırmacı farklı dönemlerde Arapça lafızlarını semantik açıdan inceleme merakında olduğu bir gerçektir. O zaman bu kelimelerin nasıl bir süreçten geçerek ilmi ve edebi etkilenmeler sayesinde nesilden nesile göstermiş olduğu anlam değişikliği üzerinde durulması gerekir. İbrahim Enis eserin yazarından bahsetmiş onun şahsiyeti ve eseri hakkında açıklamalarda bulunmuştur. İbrahim Enis yazarın fıkıh bilgisini olmaktan ziyade dilbilimci olduğunu ve kelimelerin dilsel boyutunu ayrıntılı inceleyerek dini boyutuna genel bir açıklama ile yetindiğini vurgulamaktadır. İbrahim Enis, Yazarın dini boyuta fazla değinmemesinin sebebini ise şüpheli konulardan uzak durması ve ihtiyat etmesi için böyle bir yöntem izlediğini söylemiştir. Aynı zamanda eserin Arap dünyasında kelimeleri tarihi sırasına göre açıklayan ilk semantik kitabı olduğunu zikretmiştir. Ayrıca İbrahim Enis eserin mukaddimesini bitirirken şu şekilde genel bir değerlendirmede bulunmuştur; *Kitâbu'z-zîne* adlı eserin yayınlanması günümüz araştırmacılar arasında Arap Anlambilimi sahasında en güzel örnek ve kaynak olacağını umuyorum.¹³

b. İkinci mukaddime ise muhakkikin (Hüseyn b. Feyzullah el-Hemedânî) yazdığı önsözden ibarettir. Burada el-Hemedânî eser ve yazarından, döneminden ve mezhebinden bahsetmiştir. Bunun yanı sıra eser ve yazarı hakkındaki tarihçilerin görüş ve yorumlarına da yer vermiştir.¹⁴ Mukaddimedede muhakkikin şu sözleri de eser ve yazarını en iyi şekilde günümüze tanıtmaktadır: Ebû Hâtim bu eserini yazarken gerçekçi bir şekilde dilbilim konularını sunmayı başarmış ve eserinin fıkıhçılara, edebiyatçılara ve her seviyeden insanlara faydalı olmasını sağlamıştır. Muhakkik eserin faziletinden şöyle bahsetmiştir: yazar eserini yazarken okunması kolay ve anlaşılması açık olacak şekilde bütün incelik ve çeşitleriyle süslemiştir. Ayrıca eserinde daha çok dini kelimelerin İslam'ın gelişle birlikte anlamsal değişikliklerinden bahsedilmektedir. el-Hemedânî, Ebû Hâtim'in bu eseri yazarken Kur'an ve hadislerden yararlanmış ve tefsircilerin yorumlarına da yer vererek konuları hem maddi hem de manevi açıdan zengin hale getirmiştir. Felsefe, geometri, astronomi ve tıp gibi meşhur sahaların çevirisinde aktif olarak kullanılan Arap dilinin zenginliklerinden de

¹¹ Beşir, *Kitâbu'z-zîne*, s. 20

¹² Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-zîne*, Mukaddime, s. 7, 17

¹³ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-zîne*, Mukaddime, s. 7, 12, 14,

¹⁴ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-zîne*, Mukaddime, s. 17

yararlanıldığı belirtilmektedir.¹⁵ Muhakkik Ebû Hâtim'in bu eserinin h. 9. asra kadar dünyanın dört bir tarafında bilginlerin en verimli şekilde yararlandıklarını zikretmektedir. Daha sonraki asırlarda eser Yemende kaybolma riskine karşılık muhafaza edildiğinden son dönemlerdeki bilginler tarafından yararlanılmamıştır. el-Hemedânî eserin el yazma nüshasını dedesi Muhammed Ali el- el- Hemedânî el-Yaburi el-Harazî'nin adını taşıyan el-Muhammediyye el-Hemdâniyye kütüphanesinde bulunduğunu ve (م) harfi ile işaretlediğini söyler. Abdullah Hakîmüddîn kütüphanesinde bulunan eserin başka bir el yazması nüshasını ise (ح) harfi ile işaretlemiştir. Sonra el-Hemedânî eserin tahkikine başlamış ve her iki el yazmadan yararlanarak ilkinin esas almıştır. Çünkü el-Hemedânî ilk adı geçen el yazmayı diğerine göre daha kapsamlı ve daha uygun bulmuştur. el-Hemedânî elinde bulunan bu el yazmaların tahkikini yaparken o esnada Mısır Eğiti-Öğretim bakanlığına bağlı edebiyat fakültesi Yemendeki el yazma eserlerin nüshalarını getirmeleri için Yemene bir heyet göndermiş ve orada bu eserin üç ayrı ama birbirini tamamlayan el yazmalarına rastlanmıştır. Bu el yazmalar (ي),(س),(ك) harfleri ile işaretlenerek Mısıra getirilmiştir. el-Hemedânî eserin birinci bölümünün metnini tahkik ve incelemede bulunurken Irak müze el yazmalar kütüphanesi adıyla Bağdat Arapça uluslararası üniversitesi el yazmalar enstitüsü dergisinde eserin en eski el yazmasının bulunduğu fark etmiştir. Irak müze müdürlüğü eserin Irak el yazmalarındaki (ع) harfi ile işaretli olan nüshasını el yazmaları arasında bulundurmaya uygun görmüştür.¹⁶ el-Hemedânî eserin sadece iki cildini tahkik etmiştir. Çünkü eklenti sayılan üçüncü cilt, İslami mezhep ve fırkalarından bahsetmektedir. Büyük bir ihtimalle dilbilim konusu dışında kaldığı için el-Hemedânî bu eklentiye tahkik etmemiştir. es-Semarrâî, eserin üçüncü cildini 'İslam kültürü....' başlığındaki eserinin bir bölümünde tahkik ederek incelemiştir.¹⁷

Ebû Hâtim er-Râzî, kendi dönemindeki dille ilgili olarak yazılan eserlerin en önemlileri arasında sayılabilecek şekilde *Kitâbu'z-zîne* adlı eserini telif etmiştir. Ebû Hâtim, bu eserini sadece dilbilgisi boyutunda ele almayıp ayrıca dini konuları ve ıstılahlarını da ele alarak eserini hem dilsel hem semantik hem de dini alanlarla daha zengin hale getirmiştir.¹⁸ Ebû Hâtim eserini yazarken temel olarak iki amaç edinmiştir. Bunlardan birincisi dini, ikincisi ise dilsel amaçtır. Birinci amacı, genelde dini ve özelde mezhebi olarak yazarın kaydetmek istediği önemli konuları kapsamaktadır. Ebû Hâtim, dini lafız ve ıstılahları hem anlamsal hem de dilsel olarak eserin birinci ve ikinci cildinde şerh etmiştir. Özel olarak ise eserin üçüncü cildinde

¹⁵ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-zîne*, Mukaddime, s. 22, 23,24, 27, 73

¹⁶ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-zîne*, Mukaddime, s. 35

¹⁷ Samerrai, *el-Guliv*, s. 6

¹⁸ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-zîne*, s. 67

Ebû Hâtim birçok mezhep ve fırkaların ortaya çıkışını açıklamıştır. Bu mezheplerin çoğunluğu ise şii ve İsmailiye kollarındandır. Bunun esas nedeni olarak ise Ebû Hâtim'in İsmaili mezhebinin önemli temsilcilerinden olduğu gösterilmektedir.¹⁹ İkinci amacı ise hem dilbilgisel hem de semantik (anlamsal) olarak ele alınmasıdır. Çünkü Ebû Hâtim ele aldığı tüm lafız ve ıstılahların hem kalıpsal hem de anlamsal şerhini yaparak daha o dönemlerde adeta Arapçaya bir canlılık katmıştır.²⁰ Eser, temel olarak iki kısımdan oluşur. Birinci kısım mukaddime mahiyetinde olup, genel olarak dilbilim teorisine ilişkin bazı meseleleri ele almaktadır. İkinci ve büyük olan kısım ise İslami kelime ve ıstılahları incelenmektedir. Ebû Hâtim, ikinci kısımdaki kelimeleri anlamsal olarak açıklamak için, önceki kısımda dilsel meseleleri incelemiş ve diğer konulara bir zemin oluşturmuştur. Başlıca ele aldığı dilsel meseleler şunlardır²¹; Arap dilinin önemi, Şiirin önemi, İsimler ve eşyalar, Kuran Arapçası ve Kureyş lehçesi. Ebû Hâtim eserindeki konuları bölümlere ayırırken, harf sıralaması veya konu sıralamasını esas almamıştır. Bu durum eserin anlaşılmasında herhangi bir çelişki yaratmamaktadır. Çünkü Ebû Hâtim eserin bölümlerini alanlarına göre sınıflandırmıştır. Buna göre eser, aşağıdaki sınıflandırmaya tabi tutulmuştur²²; İlahi özellikler (Allah'ın isim ve sıfatları), âlem, insan, din (özellikle İslami inanç, ibadet ve muamelat konuları). er-Râzî, eserinde tek bir amaca yönelik olmak kaydıyla konuları muntazam bir şekilde birbirine bağlamıştır.

Eserin tertibi: Yazar konuları, fikirlerini ve üsluplarını anlamlarını ayrıntılı olarak vererek tertip etmiştir.²³ O, eserine ilk olarak dilin genel özelliklerinden ve faziletinden bahsederek hayattaki önemi ve zaruretine işaret etmiş, psikoloji olarak Arapçanın diğer diller arasında en üstün ve vazgeçilmez dil olduğunu ispat etmiştir.²⁴ er-Râzî, mantıksal olarak Arapçanın diğer diller arasındaki konumunu ve üstünlüğünü anlatarak esere giriş mahiyetinde Arapçadan bahsetmesinin sebebi ise eserin esas konusunun dil ve anlam içerikli olmasıdır. Daha sonra dil çerçevesinde şiir ve şiirin anlam, içerik ve üslup açısından özelliklerinden bahsederek eserin şevahidini oluşturduğu için şiirin birçok yararlarını zikretmiştir.²⁵ Son olarak da Arapça İslami kelimelere geçiş yapılmıştır. Yazar, önce İslami kelimelerin anlamının bilinmesine olan ihtiyacın öneminden bahsederek okuyucuyu tedrici olarak konuya hazırlamıştır. er-Râzî, eserin esas bölümünde ise Allah'ın isimlerini (Esmâü'l-Hüsna) tek tek ele almış ve bunu yaparken de

¹⁹ Samerrai, *el-Guliv*, s. 14, 15

²⁰ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-zîne*, s. 67

²¹ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-zîne*, Mukaddime, s. 22-23; Uşeyrî, *et-Tasavvuru'l-lugavî*, s. 75

²² Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-zîne*, Mukaddime, s. 23; Uşeyrî, *et-Tasavvuru'l-lugavî*, s. 80

²³ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-zîne*, Mukaddime, s. 23, 24

²⁴ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-zîne*, s. 72, 74

²⁵ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-zîne*, s. 93, 94

önce çok kullanışlı ve başlangıç olması sebebiyle besmeleden başlamıştır. Yazar, sonra sırasıyla Allah'ın ilk ve en çok kullanılan "الله" (Allah) ismi ile devam etmiştir.²⁶ er-Râzî, Allah'ın birliğini, Rab ve İlah olma açısından tek olduğuna işaret ettiği için "الرب", "الواحد الاحد", "الصمد", "الأول والآخر", ve "الظاهر" gibi isimlerinden sırasıyla anlatmaya devam etmiştir.²⁷ Sonra ise eserini âlimler arasında ihtilaf konusu olan "الخلق والقدر والقضاء والقلم والكرسي" gibi kelimelerle sonlandırmayı uygun görmüştür.²⁸

Fikirlerin sunum şekli: er-Râzî, eserinde kuranda geçen bazı isimlerle Müslümanların ıstılah haline getirdiği lafızların cahiliye dönemi ve İslam dönemi anlamlarını araştırmış ve bunu yaparken de tefsir ve Arap dili bilginlerinden yararlanmış. Yazar, diğer eserler gibi isim ve lafızların sadece anlamlarını vermekle kalmamış, ayrıca bu isimlerin tanımlarını da zikrederek çokanlamlılığa dikkat çekmiştir. Ardından da şiiirlerden delil olarak yararlanmış. Çünkü şiiirin mecazları temsil etmede önemli gücü olduğu gibi hayali tasvir etme özelliği de bulunmaktadır. er-Râzî, kelimenin anlamının iyi şekilde anlaşılması için önce kelimenin Dil bilgisel anlamını vermiş, ardından da anlam olarak gösterdiği değişim ve gelişiminden bahsetmiştir. Bu da okuyucuya kelime hakkındaki bilgisine zenginlik katmaktadır. Ayrıca burada şu iki önemli fayda da göz ardı edilmemelidir. Birincisi, kelime hem dini hem de kültürel açıdan yarar sağlamaktadır. İkincisi ise nahiv açısından birçok gerçeklerin kolayca anlaşılmasıdır.²⁹ Kuran-i Kerimde "وسع كرسيه السماوات والارض" (onun kürsüsünün genişliği yeri ve semayı kaplamaktadır.) (Bakara, 2/255) Buyrulmaktadır. Ayette geçen fiil Kürsiye aittir, yer ve sema ise mefulün bihtir. Çünkü fail olarak yeri ve semayı kaplayan kürsünün kendisidir.³⁰

er-Râzî'nin eserindeki üslubu: er-Râzî, kendi dönemi öncesi, kendi dönemi ve sonrasında uygun ve anlaşılabilir bir üslup kullanmıştır. Eserde diğer dikkat edilen temel şeylerden biri de er-Râzî'nin muhafazakâr olmasıdır. O, çoğu zaman diğer görüşleri uygun görmese de hemen reddetmemiş ve daha hassas olmuştur. Örneğin, besmele konusunda İbn Abbas, 'besmele kurandan bir ayettir, onu şeytan çalmıştır' rivayette bulunmuş, er-Râzî ise bu sözü hemen inkâr etmemiş ve şu açıklamada bulunmuştur; 'İbn Abbas'tan nakledilen bu sözde bir işaret vardır ki, altında çoğu insana kapalı ince manalar bulunmaktadır.' er-Râzî'nin bu şekildeki tavrı onun din konusunda çok hassas olduğunu göstermektedir. er-Râzî, açık, kolay ve özlü üsluplara önem vermiş, Cümleleri kısa ve özlü şekilde kullanmıştır. Eserde de

²⁶ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-zîne*, s. 134, 165, 178

²⁷ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-zîne*, s. 195, 200, 211, 216, 217

²⁸ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-zîne*, s. 117, 311, 313, 324, 330, 334, 342, 354, 362

²⁹ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-zîne*, Mukaddime, s. 22, 23

³⁰ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-zîne*, s. 330

görüldüğü üzere hemen hemen her cümleye de Kuran, hadis ve şiiirden kaynaklar vermiştir.³¹ O, üstü kapalı lafızlardan uzak durmuş ve cümlelerinde açık dil kullanmıştır. Eser çok erken dönemlerde yazılmasına rağmen o dönemde yazılmış diğer birçok eser gibi herhangi bir şerhe ihtiyaç duymamıştır. Eseri okuyan, onun ister açıklamalarıyla ister lafızlarıyla erken dönemlerde değil de sanki daha yeni yazılmış bir eser olarak görmekteler. O, eserdeki çokanlamlı lafızların hepsi için bilgisi nispetinde açıklamada bulunmuştur. er-Râzî, okuyucuya kapalı kalmaması için fikirlerini birbirine iyi bir şekilde bağlayarak sunmaya çalışmıştır.³² Ayrıca, er-Râzî büyük nahiv âlimlerinin görüşlerine sık sık yer vermiş ve onların lafızlarını daha sade şekilde sunmuştur. Çünkü el-Kisâî, el-Ferrâ ve diğer dil bilginlerinin zikrettiği nahvi gerçeklerin birçoğu çok üst düzeyde olduğu için er-Râzî, bu görüşleri herkesin anlayabileceği bir dille zikretmiştir.³³ Hadislere gelince eserde iki sebepten dolayı zikredilmiştir. Birincisi, konuya açıklık getirmek ikincisi ise Hz. Peygamber ve sahabeye saygı ve hürmetten kaynaklanmaktadır. Bunun yanında er-Râzî, cahiliye şiirleri, Ayetleri ve çalışmaya konu olan kelime hakkındaki kıssaları tefsir ve tahlil etmiş ve temel olarak dilbilgisi dışına çıkmamıştır.³⁴ Araplar ne cahiliye döneminde ne de İslam'ın ilk yıllarında dilde İstişhada ihtiyaç duymamışlardır. Çünkü dili sahîh ve akıcı olarak konuşabiliyorlardı. Kuran-i Kerimde ilk olarak lahın (hata) meselesi ortaya çıkmaya başlayınca Arap dil bilginleri Arapçanın diğer diller arasında eriyip gitmesini önlemenin yanı sıra Kurandaki yapılabilecek hata ve fesatlardan korumak için gramer kurallarını ve harekeleme işlemlerini düzenlemeye karar verdiler. Bu işi yaparken dili en iyi şekilde konuşan çöl Araplarından kelimelerin sağlam şekillerini toplamaya başladılar. Bu şekilde duyararak toplamaya Arapçada 'sema', çöl Araplarından toplanan dille ilgili malzemelere de şevahid, bu işi yapma teşebbüsüne ise 'istişhad' denmektedir. Böylece her dil bilgini kendi dil ekolü hakkında bir görüş beyan ederken veya özellikle de kıyastan ortaya çıkan ihtilaflı meselelerde doğal olarak şevahide ihtiyaç duymaktadır.³⁵ Arap dil bilginlerine göre istişhad, bir kaidenin veya kelime ve terkinin kullanılmasının fasîh Arapçaya ait olduğu nakli (rivayete dayalı) bir delille ispat edilmesidir.³⁶ er-Râzî'nin eseri incelendiğinde onun istişhad konusunda en çok şevahidi Kurandan ikinci olarak Şiiirden üçüncü olarak Hadisten daha sonra nesirden ve ardınca da biraz mesel ve Arap kelimelerinden getirmiştir.³⁷

³¹ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-zîne*, s. 166, 175, 178, 245, 296

³² Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-zîne*, s. 224, 256, 308

³³ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-zîne*, s. 256, 305

³⁴ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-zîne*, s. 245, 317, 320, 341

³⁵ Beşir, *Kitâbu'z-zîne*, s. 38

³⁶ Said el-Afgânî, *fi usuli'n-nahv*, Camiatü Suriye, Dımaşk 1956, s. 6

³⁷ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-zîne*, s. 131, 132, 133

a. Kuran-i Kerimden İstişhad (delil) getirme: Hiç şüphe yok ki, Kuran-i Kerim Arap kelamının en sağlamı hatta fasih Arapçanın en uç noktasıdır. Onun fasihliği lafızlarında özlü manalarında ise eşsiz olmasından kaynaklanmaktadır. er-Râzî, Kuran-i Kerimin bu yüce mana ve lafızlarından yararlanarak eserinin birçok yerinde istişhad olarak kullanmıştır. Lafzatullah'la ilgili konudan bahsederken istişhad olarak 'en güzel isimler Allah'a mahsustur. (A'râf, 7/108)' Ayetini zikretmiştir. Allah'ın 'es-Selam' adlı isminden bahsederken de istişhad olarak³⁸ 'es-Selamdır; bütün esenlik de Ondan gelir.... (Haşr, 59/23)' Ayetini zikretmiştir.

b. Hadisten istişhad (delil) getirme: Hadis, İstişhad konusunda Kuran-i Kerim'den sonra ikinci derecede yer almaktadır. Araplar istişhadla ilgili olarak hadise büyük önem vermişlerdir. ³⁹ Ebû Hâtim er-Râzî de Kuranla istişhadın yanı sıra hadisten de yararlanmayı ihmal etmemiş, bilakis görüş ve fikirlerini hadislerle desteklemiştir. Böylece dilbilim konularına hem zenginlik katmış hem de daha sağlam hale getirmiştir. Örneğin, Rab başlığı altında şu hadisi nakletmiştir; 'Peygamberimiz (s.a.s) bir adama sen deve bakıcısı mısın yahut koyun bakıcısı mı? Adam cevaben bana Allah her ikisini de fazlasıyla nasip etmiştir buyurdu.' Cennet konusunda ise istişhad olarak şu hadisi nakletmiştir; 'Peygamberimiz (s.a.s) buyurmuştur ki, yedi tane cennet vardır, bunlar: Firdevs, Adn, Naim, Huld (ebedi), Me've, Daru Selam ve Daru Celal cennetleridir.'⁴⁰ Yukarıda zikredilen İstişhad hadislerin birkaç tanesi sadece örnek olarak zikredilmiştir. Zira eserde bunun gibi daha birçok örnek bulmak mümkündür.

c. Şiirle İstişhad (delil) getirme: er-Râzî, Kuran ve hadisten sonra klasik Arap kültürünün vazgeçilmez bir parçası olan şiirden de istişhad olarak yararlanmaya özen göstermiştir. Özellikle de cahiliye şairlerinin şiirlerinden zikretmiştir. Bunların en meşhurlarından en-Nabîğa ez-Zübyanive İmru'ul-Kays adındaki şairlerin şiirlerinden İstişhad olarak yararlanmıştır.⁴¹

d. Nesirle İstişhad (delil) getirme: er-Râzî, Allah'ın sıfatlarından olan Daim (ezeli) konusunda Hakim'in şu sözünden yararlanmıştır; Daimden maksat yok olmaması, halen devam etmesidir. Bu konuda hiçbir görüş ayrılığı yoktur. Allah'ın ezeli (sonsuz) olduğunu ikrar eden onun Daim sıfatını ikrar etmiş olur. Kim evrenin ezeli olduğunu iddia ederse ezeli sıfatını (sonsuzluğu) inkâr etmiş sayılmaz. Sadece evrene sıfat eklemiş olur, yoksa ezeli olma (sonsuzluk) sıfatı zaten vardır. (İspatlanmıştır.) Eserin el-Hayyü'l-Kayyüm başlığında ise Hasan el-Basri'den nakledilen sözü zikrederek şöyle buyurmuş; 'Hasan el-Basri'den rivayet olunur ki, cahiliye insanların küçük putları mevcuttu ve onlar bu putlara yüzlerini sürerek

³⁸ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-zîne*, s. 178, 231

³⁹ Abdurrahman Eyyüp, *Muhadarat fi'l-luğa*, Matbaatu maarif, Bağdat 1966, s. 59

⁴⁰ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-zîne*, s. 197, 251, 379

⁴¹ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-zîne*, s. 209, 296

daimi ve kalıcı hayat sana mahsustur derlerdi. Müslümanlar da 'التحيات لله' yani kalıcı hayat sadece Allah'a mahsustur' ifadesini söylemeleri emredildi.⁴² Eserin kaynakları: Ebû Hâtim, eserin mukaddimesinde yararlandığı kaynaklarını şu şekilde özetlemiştir: biz eseri Alimlerin, dil ehlinin, meani ve hadis ehlinin sözlerinden toplayarak yazdık. Garibü'l-Kuran ve Garibü'l-Hadis gibi klasik kaynaklarda şiirleri ile istişhad olunan meşhur şairlerin şiirlerinden biz de istişhad olarak yararlandık. Dil hakkında Âlimlerin ve tefsir ehlinin rivayetlerinden bahsederek her harfin yorumunu ve hikâyelerindeki lafızların açıklamalarını zikrettik. Çünkü aldığımız bilgiler bu kaynaklarda dağınık halde idi, biz eserimizde bunları uygun bir şekilde topladık.⁴³ Zikredilen bu bilgilerden yola çıkarsak, Ebû Hâtim eserinde temel olarak dört çeşit Âlimlerden yararlandığı ortaya çıkmış olur. Bunlar, dilbilimciler, hadisçiler, tefsirciler ve şairlerdir. er-Râzî, her ne kadar mukaddimede bu Âlimlerin isimlerini zikretmese de eserin içeriğine bakıldığında onların isimlerini konularına göre ama sık sık ama nadiren de olsa zikrettiği görülmektedir. Bunları iki başlıkta toplamak mümkündür: Birincisi, dilbilimciler: Ebû Amr b. el-Alâ (ö. 159), el-Kisai (ö. 189), el-Ahfeş (ö. 215), Ebû Ubeyd el-Kasım b. Sellam (ö. 204), el-Ferra (ö. 207), Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ (ö. 209), Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 255), Ebû el-Abbâs Sa'leb (ö. 291), el-Muberrred (ö. 185) ve İbn Kuteybe (ö. 267). İkincisi ise Hadisçiler: İbn Abbâs (ö. 68), ez-Zührî (ö. 124), et-Tirmizî (ö. 279) ve İmam Ca'fer es-Sâdık (ö. 148). Bu Âlimlerin yanı sıra, edebiyatla ilgilenen râvilerden de yararlanmışır. Eserde Ebû Hâtim'in bu edebiyatçılar hakkında yorumlarda bulunduğu görülmektedir. Örneğin, el-Esmâî (ö. 216) ve İbn Sellâm el-Cümahî (ö. 232) gibi bilginler eserde zikredilen edebiyatçılardandır.⁴⁴ Ebû Hâtim'in eserinde yukarıda adı geçenler arasında en çok zikredilenler şunlardır; Ebû Ubeyde ve el-Mecâz adlı eseri,⁴⁵ Ebû Zekeriya el-Ferra ve el-Meânî adlı eseri ve İbn Kuteybe ve Garibu'l-Kuran adlı eseri.⁴⁶ Bütün yönleriyle, Arapça İslami kelimeleri inceleyen tek eser olma özelliği taşımaktadır. Şu halde eserin, bu konuda yapılacak olan çalışmalara yol gösterici olacağı aşikârdır.

⁴² Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-zîne*, s. 219, 264

⁴³ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-zîne*, s. 67, 69

⁴⁴ Uşeyrî, *el-Gulüv*, s. 107, 108

⁴⁵ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-zîne*, s. 229, 265, 296, 358

⁴⁶ Ebû Hâtim, *Kitâbu'z-zîne*, s. 185, 410